

SANDRA OBIOL FRANCÉS
ANTONIO SANTOS ORTEGA

Les transformacions recents de la classe mitjana (Presentació)

PER QUÈ PARLAR DE CLASSE MITJANA ARA I ACÍ?

Convindreu amb nosaltres que incloure un dossier d'aquestes característiques en una revista com *L'Espill* no deixa de generar un cert desconcert. No debades les qüestions tractades a la revista es caracteritzen sovint —tot i la seua enorme diversitat— per ser reflexions al voltant d'un tema universal que arrela en allò local a través de la invitació a repensar el país que habitem, encara que es tracte de vegades d'articles pensats i escrits des d'altres territoris. I nosaltres us proposem, ara i ací, raonar sobre una qüestió com la classe mitjana que sembla provenir d'un debat conceptual intern de la disciplina que els dos editors conreem. Res més lluny, però, del nostre propòsit. Precisament el tractem perquè encetar un debat sobre l'estructura de classes significa adreçar-se directament a la nostra realitat més quotidiana.

És àmpliament conegut el clam de Joan Fuster a *Nosaltres, els valencians* (1962) per respondre a la pregunta «què són —què som— els valencians?» (Fuster, 1962: 6). Una demanda clara per analitzar la nostra realitat a partir de criteris i marcs referencials propis, que fou recollida per no pocs investigadors de l'època, de diferents disciplines. En el cas de la Sociologia, noms com Rafael L. Ninyoles, Damià Mollà,

Sandra Obiol Francés i Antonio Santos Ortega són sociòlegs. Tots dos són professors del Departament de Sociologia i Antropologia Social a la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València

Eduard Mira o Josep Vicent Marqués se submergiren en l'anàlisi de la realitat social valenciana. I des d'una «cordial discrepància científica amb les hipòtesis centrals formulades per Joan Fuster» (Ninyoles, 1982: 17), s'anaren encetant línies d'anàlisi amb una clara pretensió de construir un país sobre el coneixement que genera la recerca. Per a Josep Picó (1987) aquest interès es basava en una doble vessant. D'una banda un interès ontològic, saber qui eren els valencians com a col·lectivitat i com eren de diferents d'altres territoris. D'altra banda, avançar en el coneixement de l'entramat sobre el qual se sustentava aquesta col·lectivitat i quines implicacions socials tenia, potser, en la feblesa que Fuster percebia en la construcció d'una identitat nacional al País Valencià: «no està en els homes, com ell afirmava aleshores, sinó en l'estructura que els sosté» (Picó, 1987: 61). I així sorgiren anàlisis que apel·laven a l'estructura de classes del País Valencià, en conjunt o per parts. El coneixement generat fou bàsic —encara ho és— no només perquè podríem construir una mirada més ajustada de la nostra configuració com a societat, fora com fora de singular allò que ens caracteritzava. Fou bàsic sobretot perquè aportava elements per poder prendre decisions basades en la realitat, per poder ser subjectes decisoris, polítics en definitiva. Avui, però, sembla que aquest interès per conèixer-se, i reconèixer-se, s'ha apaivagat, i són escassos els intents que trobem de reflexionar sobre qüestions tan bàsiques com l'estructura social del País Valencià, especialment en termes de classe social. La globalització i també, pensem, les transformacions que s'han donat en l'estatus de l'intel·lectual i en les posicions cada vegada més precàries que ocupa a l'àmbit acadèmic, no han facilitat que es fixe la mirada en allò més proper, ja que això requereix una feina conscienciada de desvetllament.

Nosaltres us volem proposar, ara i ací, un intent de posar el focus d'interès en la configuració de la classe mitjana. No és una tasca senzilla. Com podreu deduir amb la lectura dels textos d'aquest dossier de *L'Espill*, la classe mitjana és una categoria complexa i molt discutida als debats sociològics. L'abast del perímetre de la seua influència inclou dinàmiques de les esferes política, econòmica o cultural. De fet, qualsevol esquema basat en el concepte de classe conté, en major o menor grau, una dimensió política, no merament socioeconòmica. I així ho percebrem en els textos que integren aquest dossier.

A mesura que avançava el segle XX, l'anomenada classe mitjana va anar creixent en pes estratègic en el marc de l'estructura social. Els sociòlegs han compartit àmpliament la idea de l'expansió de la classe mitjana al llarg del període que va precedir la gran crisi de 1973, sobretot en les tres dècades compreses entre 1945-1973. No obstant això, han compartit menys els criteris formals per a la seua definició i els models d'anàlisi de les classes socials. Aquesta atmosfera de controvèrsia ha

provocat que el concepte *classe mitjana* siga relliscós, heterogeni i que siga utilitzat com una arma llancívola entre els experts. Tothom el fa servir i alhora el critica per imprecís. Molts són els sociòlegs que l'utilitzen sense aportar grans detalls sobre la seua definició, però quan el veuen emprat per altres es converteix en el seu principal objecte de crítica. És per això que els sociòlegs es posen a la defensiva i utilitzen sovint denominacions alternatives, com podrien ser «grups intermedis» o «classes mitjanes», en plural, amb les quals tracten de protegir-se de les crítiques.

La dificultat de la definició de *classe mitjana* radica en la seua multidimensionalitat. El concepte «classe social» pot incloure dimensions econòmiques, polítiques i socioculturals. En l'elaboració dels grans esquemes de classe que fan servir els sociòlegs, s'han utilitzat com a criteris de definició de les classes bé el nivell de renda o l'ocupació, la qualificació, la consciència política —o combinacions de tots aquests. Això ha generat controvèrsies entre aquells que fan prevaler algunes d'aquestes dimensions sobre les altres. Es pot donar el cas, fins i tot, que es produeixen canvis socials que afecten alguna d'aquestes esferes mentre que les altres romanen inalterades. O també, que un o altre criteri puga tenir més o menys valor en diferents moments de la història recent; per exemple, l'extensió de l'educació universitària ha perdut part del seu potencial per definir una classe social. Si considerem aquestes dificultats, quan es podria parlar de crisi d'una classe, doncs? En quins indicadors podríem recolzar-nos a l'hora de determinar l'estat de crisi i no deixar massa terreny a la interpretació subjectiva? Són preguntes gairebé impossibles de resoldre, que obririen noves controvèrsies en una disciplina, com és la Sociologia, que compta amb pocs sistemes homologats, compartits pel conjunt de la professió.

A més a més de la multidimensionalitat de les classes, no es pot parlar de crisi de la classe mitjana sense esmentar, indefugiblement, com afecta aquesta possible crisi les altres classes amb les quals conviu en una estructura social. Les diferents classes estableixen aliances, comparteixen discursos, competeixen per recursos i això les lliga necessàriament. Atendre les evolucions d'una única classe és una font d'errades analítiques en societats capitalistes caracteritzades pel conflicte entre classes. Alguns pensen que la idea mateixa de «crisi de la classe mitjana» és un problema menor si el confrontem amb la greu situació d'altres grups socials en pitjors situacions al si de la classe obrera o en l'esfera dels desafiliats (Navarro, 2013). Aleshores, si considerem aquest caràcter relacional entre les classes, es plantegen qüestions al voltant de com les transformacions de la classe mitjana han repercutit en les altres classes socials i també en altres grups socials. Al llarg de la història recent, la classe mitjana i les seues pròpies fraccions de classe han

teixit diferents aliances amb la classe obrera i amb les elits. Aquest és un altre dels problemes que complica l'anàlisi: les classes poden contenir al seu si diferents fraccions amb interessos contraposats o divergents, amb aliances potencials que les poden, per exemple, fer perdre o guanyar influència —com és el cas avui dels professionals altament qualificats amb titulacions afins al món empresarial, que poden emprendre itineraris de mobilitat social ascendent assimilant-se a l'elit social. A les dificultats anteriorment esmentades respecte de la classe mitjana, caldria afegir-hi la varietat semàntica amb la qual s'ha substantivitzat la seua crisi en els mitjans de comunicació i en la Sociologia: decadència, declivi, destrucció, empobriment, deteriorament, final, etc. Molts d'aquests termes no són mers sinònims, per tant, caldria analitzar-ne les connotacions, descobrir els interessos que mouen aquells qui els utilitzen. Veurem en els següents apartats que els partits polítics, moltes fundacions i *think tanks* són usuaris assidus i actius en el debat sobre la crisi de la classe mitjana.

Davant la complexitat evident de totes les dificultats assenyalades, l'objectiu d'aquesta introducció és aclarir als lectors alguns dels interrogants que hem plantejat sobre les classes mitjanes i la seua possible crisi. No és fàcil prendre posició en el debat al voltant d'aquesta crisi, però no hi ha dubte que molts dels factors que l'han identificat al llarg del segle XX s'han transformat en aquests darrers trenta anys i han alterat els seus contorns i funcions. I és necessari que des de l'elaboració de coneixement es generen els elements per a poder prendre partit, si es considera oportú. En aquest dossier volem contribuir a aquesta construcció i ho volem fer sobre la base d'anàlisis realitzades tant al nostre país com en altres realitats properes, especialment a l'Estat espanyol. Val a dir que la complexitat de l'estructura de classes se superposa a una altra complexitat com és la de la identitat col·lectiva valenciana i la llarga i complexa lluita per imposar una manera de concebre la realitat. En aquest sentit, sense obviar aquest conflicte, hem prioritzat la perspectiva analítica que ens aportarà elements rellevants per a conèixer la situació de la classe mitjana al País Valencià, fora quina fora la perspectiva nacional d'aquesta anàlisi. Això no ha fet, però, que oblidem que l'una i l'altra estan estretament relacionades.

Aquesta introducció es compon d'un primer apartat, on descriurem breument els principals processos que van posar al centre de l'interès polític, social i acadèmic les classes mitjanes a la segona meitat del segle xx i com, en les tres últimes dècades, s'han produït canvis que impacten en la seua situació actual. En un segon apartat, ens centrarem en alguns dels debats sociològics que s'han desenvolupat al voltant de les classes socials i, concretament, de les classes mitjanes. Finalment, en el tercer apartat, presentarem els textos que integren aquest dossier.

**PROCESSOS HISTÒRICS I CANVIS EN LA IDENTITAT DE LA CLASSE MITJANA
EN EL MARC DEL CAPITALISME OCCIDENTAL**

Al llarg del segle XX, les necessitats organitzatives del capitalisme van impulsar el creixement d'un grup socioprofessional qualificat que havia de cobrir aquestes exigències de tipus tècnic i administratiu. En paral·lel, proliferaren també les associacions i col·legis professionals que enquadraven aquests professionals, alhora que influïen en la millora de les seues condicions laborals i del seu estatus. Les noves professions es van consolidar i es van equiparar amb les professions liberals tradicionals, configurant un bloc d'importància en augment. El professionalisme fou un dels pilars que van consolidar la classe mitjana (Bologna, 2011: 21). A partir de la Segona Guerra Mundial, aquests processos es van reforçar gràcies a l'impuls de la intervenció de l'Estat, que va intensificar el desenvolupament dels serveis públics, la sanitat i l'educació (Jessop, 2017). Concretament, es va promoure un model d'universitat en expansió que va oferir títols a un major nombre de joves i va produir els professionals requerits en aquest sistema social d'expectatives creixents. Políticament, l'Estat va implantar mesures que van afavorir la distribució de la renda, l'estabilitat social i la reducció de la pobresa. Els estrats intermedis es van consolidar arran d'aquestes polítiques i es va verificar un augment de la mobilitat social que beneficiava tota la població (Castel, 2010). Els governs de les democràcies capitalistes van impulsar l'hegemonia de la classe mitjana com una manera d'impedir canvis socials que suposaren fractures socials rupturistes. La constitució de la classe mitjana representa la superació d'una societat basada en la lluita de classes, estructurada al voltant del conflicte. En aquest període, fins i tot, les classes mitjanes van poder adequar-se a la ideologia política predominant que enaltia el progrés social i la igualtat d'oportunitats.

La crisi de 1973 va suposar una intensa convulsió per a les economies capitalistes i va obrir un període de canvis econòmics i polítics profunds que afectaren l'estabilitat que havia afavorit les classes mitjanes. En l'esfera dels canvis econòmics, l'acarnissada lluita competitiva entre els grans pols geo-econòmics va provocar una reestructuració radical dels processos de treball, que van passar a estar guiats per la desregulació laboral, l'externalització, les deslocalitzacions, la globalització i un enfortiment de les ideologies proempresarials enfront de les sindicals. Totes aquestes dinàmiques van alterar l'estable estructura industrial de les pròsperes dècades anteriors que havia beneficiat les classes mitjanes (Milanovic, 2017). En conjunció amb aquests processos, les puixants tecnologies de la informació i la comunicació van impulsar canvis en l'estructura professional i en la concentració empresarial a partir de la dècada de 1980. El mercat, la demanda i la competitivitat van passar

a determinar l'oferta de serveis de les empreses i les professions liberals. Així, els col·legis professionals van veure disminuït el seu poder de protecció i regulació de les professions i, amb això, el «professionalisme» va perdre part de les proteccions que l'havien consolidat en moments anteriors (Ehrenreich i Ehrenreich, 2013). Els canvis tecnològics no van afectar només les professions desqualificades de la classe obrera. Ara també les ocupacions tècniques i els professionals liberals, elements típics de les classes mitjanes, van experimentar processos de subcontractació i externalització de tasques administratives i tècniques a països emergents.

En l'esfera política, es va viure des del final de la dècada de 1970 un replantejament del paper de l'Estat redissenyat per les polítiques neoliberals que van encetar aleshores una fase d'hegemonia que encara persisteix. Entre els efectes més destacables d'aquestes noves polítiques podem destacar l'alentiment o descens de la despesa pública, les privatitzacions d'empreses públiques i l'aplicació en els sectors de sanitat, educació i protecció social d'estils de gestió equiparables als del món de l'empresa. Tots aquests processos de reajustament de l'Estat del Benestar —benefactor sobretot de les classes mitjanes—, van condicionar el seu creixement.

A aquests canvis en l'esfera econòmica i política, cal sumar-hi la pèrdua d'influència dels discursos als quals la classe mitjana havia donat suport en dècades anteriors a la crisi de 1973. Aquests discursos, basats en l'escalonat igualitarisme i en el progrés col·lectiu gradual, es van veure superats per les noves ideologies i valors que va comportar l'hegemonia neoliberal. A una visió del món i de les relacions socials governades per un equilibri mesocràtic i per una raonable estabilitat, s'hi va oposar l'enfocament neoliberal d'un món turbulent i canviant, governat per les idees de competitivitat, de flexibilitat, de fluïdesa i d'adaptació en un món de forta incertesa. Aquestes idees, provinents de l'àmbit dels negocis i dels actors polítics i econòmics proempresarials, es van plantejar com a única forma de sortir de la crisi i d'afrontar els reptes que vivia el capitalisme en aquells moments de recessió. A més de la crítica a la idea d'estabilitat que acabem de veure, es va canviar l'eix de la idea de progrés social (Castel, 2010). En les visions neoliberals, aquest no està determinat per l'igualitarisme col·lectiu, sinó pel talent i l'esforç individual. Aquesta interpretació individualista i competitiva de les relacions socials catapultà la diferenciació i la distància social. La desigualtat no tenia per què ser entesa com una cosa negativa sempre que fora expressió de la vàlua i el treball individual. En una societat concebuda d'aquesta manera, la millor protecció és reforçar el capital humà, el caràcter competitiu i l'adaptació a un món en canvi permanent. El capital humà, el talent personal i la responsabilitat individual situaran a cadascú al seu lloc en l'escala social. Afavorir aquestes capacitats seria, des dels nous planteja-

ments, la millor estratègia per reduir les desigualtats per part de l'Estat. En resum, les certeses passades i la protecció social que havien impulsat a les classes mitjanes es decretaven ara com un camí esgotat. El nou protagonisme de l'empresa i de l'individu, fins i tot de l'individu-empresa, va tendir a eliminar la interpretació d'una societat dividida en classes. Les classes mitjanes perdien fins i tot el seu paper polític de classe generadora d'equilibri. Són molts els que opinen que la crisi de 2007 ha aguditzat encara més les tendències anteriors (Atkinson i Brandolini, 2013; Castells, 2015; Chauvel i Hartung, 2016). Les retallades, l'austeritat, el creixement imparabile de les desigualtats han polaritzat l'estructura social i el futur no farà sinó treure a la llum nous problemes per a les classes mitjanes.

No hi ha anàlisis actualitzades, al País Valencià, que aborden de manera global l'estructura de classes. Adreçar-nos als estudis referits al conjunt de l'Estat espanyol pot aportar, tanmateix, elements per a entendre millor la nostra realitat. I així podem assenyalar que les classes mitjanes a Espanya s'han construït amb fonaments febles en un estat de benestar retardat pel franquisme i desajustat dels ritmes que acabem d'exposar. En conjunt, la base material de les classes mitjanes al llarg de la transició es va recolzar, entre altres, en els següents factors: primerament, en acords entre els actors socials marcats pels seus desequilibris de poder, que van perpetuar una paràlisi secular dels salaris i una posició afavoridora de les elits empresarials (Cabrera, 2002). En segon lloc, l'estructura econòmica es basava en una considerable presència de branques productives de baixa-mitjana productivitat i amb poques oportunitats per a llocs de treball qualificats. En tercer lloc, l'Estat va escometre de manera tardana polítiques en educació, sanitat i infraestructures públiques que, tot i així, van servir per a una expansió dels grups intermedis. Amb aquest model una mica feble, les classes mitjanes van viure al llarg del període de la transició un enfortiment de la seua situació material basat en l'adquisició i revaloració del patrimoni immobiliari i en la financiarització de l'economia. Els crèdits assequibles al consum i l'ascens del preu dels seus habitatges en propietat van possibilitar un efecte riquesa, creant un il·lusori binomi entre classes mitjanes i societat de propietaris, binomi fràgil donada la volatilitat del mercat immobiliari, que ratificaria més tard la crisi de 2007 (Ibáñez Rojo i López Calle, 2012). La Gran Recessió del 2007 va posar fi al cicle de patrimonialització immobiliària i de consum barat basat en crèdits assequibles, el que va afectar significativament la identitat de les classes mitjanes amb l'esvaïment de la meitat del patrimoni que havien acumulat (Ortí, 2015).

Resulta interessant assenyalar alguns aspectes més en aquesta breu descripció del model de classes mitjanes a l'Estat espanyol i de les dificultats en la seua construcció al llarg de la transició, així com dels costos del seu manteniment. En primer lloc, és

remarcable l'erosió gradual de l'expansionisme estatal respecte a la seua incidència sobre les classes mitjanes. Ja en la dècada de 1990, sobretot amb l'arribada al govern del Partit Popular, el sector públic va començar a viure els embats de l'anomenada «nova gestió pública» i la reducció de la despesa pública. En segon lloc, un altre gran cost del model espanyol de les classes mitjanes és la feblesa de la seua reproducció, és a dir, la debilitat en el posicionament futur dels fills de la classe mitjana. Al llarg de la transició, mentre que els adults milloraven la situació social de la família, els fills estaven ja immersos en una espiral de fragilitat i inseguretat que posava en perill la continuïtat del model. L'atur, els baixos salaris, el cost de l'habitatge i la incertesa general obstruïen l'enclassement de les generacions joves. El pacte *insiders/outside*rs, que va enfortir la situació dels adults a costa de la debilitat dels joves, ha deixat sense resoldre la incògnita —el futur incert— en què es desenvolupa la joventut de classe mitjana. El tercer cost d'aquest model de manteniment de la classe mitjana és el de l'empitjorament d'alguns segments de la classe obrera. Que en el repartiment del pastís, les classes mitjanes mantingueren els nivells de riquesa assolits depenia del fet que els grups obrers sense credencials universitàries o els immigrants (a més a més dels fills de classe mitjana mateixos) carregaren amb la flexibilitat/precarietat laboral, amb les taxes d'atur i amb les males condicions de treball que mantien a les empreses. Un quart cost d'aquest model de classe mitjana, obert per la base i de fronteres febles, és l'alt risc de mobilitat descendent que corrien els nousvinguts als estrats més modestos de la classe mitjana. Classes mitjanes baixes que no comptaven amb prou capital cultural o xarxes socials que pogueren esmorteir l'impacte de les crisis o l'adaptació a canvis de criteris en les barreres de tancament de classe —sobretot la inflació educativa i la demanda creixent de titulacions universitàries especialitzades. Aquesta espècie de classe mitjana subalterna tenia amenaçada la seua supervivència després de la crisi de 2007. I un cinquè cost del model de classes mitjanes espanyol rau en la corrupció i la pèrdua de legitimitat de les elits polítiques fundades en el bipartidisme típic de la transició. En una època de consum a l'alça, de crèdit abundant i de finances desregulades, que les classes mitjanes van aprofitar per mantenir el seu tren de vida, les elits polítiques ho van interpretar com una oportunitat de creixement en el poder i van entrar en una espiral de corrupció que encara persisteix i que ha generat un descrèdit general de la política. La resposta política de les classes mitjanes a aquestes dinàmiques ha estat la de la seua participació en els «nous moviments socials» que, si bé visibilitzaven aspectes concrets de conflicte social —medi ambient, feminisme—, no plantejaven, en principi, cap tipus de ruptura política o qüestionament global del sistema. Molt menys plantejaven un conflicte de classe. Alguns especialistes afirmen que el 15M suposa una bifurcació

pel que fa a aquesta línia. Tot i que la formació política que ha capitalitzat el 15M —Podemos— sembla haver-se integrat en el model parlamentari, encara es mantenen discursos alternatius que podrien despertar espurnes parcials de radicalització del conflicte social i canvis polítics rellevants (Rodríguez, 2016).

LES CLASSES SOCIALS EN LES SOCIETATS FRAGMENTADES I ELS DEBATS DE LA SOCIOLOGIA

Endinsant-nos en els debats sobre les classes mitjanes que s'han propiciat en la Sociologia, creiem que és encertat començar repassant els treballs d'alguns dels principals sociòlegs i analistes del capitalisme al voltant d'aquestes classes i les seues dinàmiques. Tot i que el repàs serà breu, pot afegir claredat als arguments sobre la crisi de la classe mitjana que hem expressat.

Un dels principals experts en anàlisi de classe des de les files del marxisme, Eric Olin Wright (2010), posa l'accent en la vigència del conflicte capital-treball definitori del capitalisme industrial, però observa l'erosió d'alguns processos constitutius de la classe mitjana. Els sindicats han perdut progressivament influència des de la dècada dels vuitanta i amb això molts dels llocs de treball típics de la classe mitjana han vist reduïda la seua seguretat. Les credencials educatives associades a aquestes classes també s'han vist precaritzades, tot i que encara tenen un paper important per accedir a bons llocs de treball. Segons l'opinió de Wright (2018: 109), «està molt menys clar quines són les perspectives de futur per a una classe mitjana gran i estable». La recent publicació del darrer llibre d'Eric Olin Wright actualitza i revalida la necessitat de la classe social i, per tant de l'anàlisi de classe de cara a la transformació social. Per a ell, la línia explicativa marxista que ens diu que les relacions socials de producció donen forma a la vida de les persones i concreten un terreny de conflicte governat pels mecanismes d'explotació i dominació segueix tenint vigència en el marc del segle XXI i els seus canvis actuals.

Amb tot, el marxisme ha mostrat el seu caràcter proteic, la seua pluralitat multifacètica i les seues dissidències en el complex escenari representat en els «marxismes del nou segle» (Altamira, 2006). Així, John Holloway (2002) ha teoritzat sobre la classe i la consciència de classe en un període en el qual la lluita de classes pot no radicar únicament en la classe obrera. Per la seua banda el «post-obrerisme» italià, amb Toni Negri (2004) com a cap visible, ha reinterpretat les dinàmiques de composició i lluita de classes, les subjectivitats obreres, en el postfordisme després de l'esgotament de l'obrer-massa i la consegüent redefinició dels antagonismes entre classes socials. En aquesta mateixa línia, els teòrics del capitalisme cognitiu (Moulier Boutang, Corsani i Lazzarato, 2004) han analitzat la cognitivització del

treball, de la regulació salarial i, per tant de l'explotació i la lluita de classes, el que condueix a noves articulacions de classe i a l'aparició de nous conflictes al voltant de la propietat intel·lectual, els béns comuns i la distribució de la renda. Algunes visions més radicals en la renovació del marxisme, com ara la proposta del «Manifest acceleracionista» (Williams i Snircek, 2017), identifiquen com un símptoma d'esgotament del capitalisme actual la seua «incapacitat per mantenir els actuals nivells de vida de les classes mitjanes», ja en procés de desaparició. Més recentment, per esmentar alguna altra aportació en aquest breu i incomplet recompte dels nous corrents marxistes, Guy Standing (2013) ha descrit la formació del «precariat» com a classe social emergent que agrupa —malgrat les diferències internes pel que fa a la seua posició en les relacions de producció i els diferents nivells d'educació— un col·lectiu marcat per la precarietat laboral. Totes aquestes aportacions recents han estat acompanyades per debats, polèmiques i crítiques tant dins com fora del marxisme.

En un dels seus llibres més recents, Wolfrang Streeck (2017) centra la seua anàlisi en els efectes de la crisi de 2007 i en el desplegament de tres macrofenòmens associats que anuncien un panorama d'incertesa i canvis socials profunds que han afectat les classes mitjanes. Aquests tres fenòmens —l'estancament econòmic, el deute i la desigualtat— tenen determinants més profunds, que Streeck associa a la globalització i al triomf del neoliberalisme, que han provocat un divorci en el matrimoni de conveniència entre capitalisme i democràcia establert en les dècades anteriors a 1980. Streeck posa l'accent en els efectes polítics del triomf dels mercats sobre la democràcia. Aquest triomf es va concretar en la dècada dels vuitanta, va alterar la presa de decisions sobre redistribució de recursos i va limitar l'acció col·lectiva en el marc polític. L'augment de control de l'economia per part de bancs centrals, ministres d'economia i organitzacions internacionals va portar un període que Streeck coincideix amb altres analistes a denominar com «postdemocràcia» (Crouch, 2004), el tret principal del qual és que l'Estat és avançat pels mercats a l'hora de regular les relacions socials. En l'àmbit d'aquestes relacions, la flexibilitat i la competitivitat reclamades pels mercats es tradueixen, en l'anàlisi de Streeck, en una polarització social on els grups situats a la base de l'estructura social empitjoren i s'empobreixen a causa de l'expansió d'un model d'ocupació de baixa qualitat. Aquest model afecta també els grups intermedis, que pateixen un procés d'intensificació en el treball i de sobreexplotació. Davant d'aquests grups «perdedors», s'alça una elit afavorida pel sistema financer que es nodreix dels anteriors. Fins i tot quan sembla que assistim a una prosperitat sense precedents, com s'ha pogut pensar en aquestes darreres dècades de nova economia i canvis tecnològics, els sectors socials intermedis no s'han beneficiat en la mesura que podia ser previsible.

Per la seua banda, Luc Boltanski i Ève Chiapello (2002) analitzen en la seua ja clàssica investigació *El nou esperit del capitalisme* els profunds canvis que han alterat recentment no només l'estructura de classes, sinó el concepte de classe en si mateix i dels seus usos interpretatius. Aquests autors apunten les raons que afebleixen aquest concepte mitjançant l'enumeració dels canvis socials pregons succeïts o accentuats després de la crisi de 1973, i entre altres n'assenyalen: l'homogeneïtzació dels modes de vida de classes socials diferents i la reducció de les distàncies socials; la terciarització de les ocupacions; la facilitat d'accés i l'augment del nombre d'estudiants universitaris; la reducció de la funció directiva dels comandaments intermedis; la reducció de jerarquies en l'organització flexible del treball i, en general, tots els canvis lligats al trànsit d'una organització del treball de tipus taylorista-fordista, que s'expandeix des de 1930 a 1970, a una organització «flexible», basada en «projectes» (Boltanski i Chiapello, 2002: 416). Aquesta «desconstrucció del món del treball», i consegüentment de les classes socials, s'evidencia en el trànsit del «món de la ciutat industrial» al «món de la ciutat per projectes», on es produeix un tomb en els principis amb els quals són jutjats els actes, les coses i les persones: de l'«eficàcia» en una feina estable com a principi de la «ciutat industrial» —predominant abans de 1970—, es gira cap a la «flexibilitat», «connectivitat», «empleabilitat», com a principis decisius en la «ciutat per projectes», que comença a ser dominant en les dècades posteriors (pp. 162-172). Els efectes d'aquest trànsit sobre les classes socials mitjanes poden deduir-se dels canvis esmentats. Els segments de classes mitjanes que s'acoblen als criteris de la «ciutat per projectes» es veuran afavorits per processos de mobilitat social.

Finalment, Zygmunt Bauman (2014), en la seua obra *¿La riquesa d'uns pocs ens beneficia a tots?* respon a la pregunta que llança amb un recull de dades quantitatives que confirmen la progressiva distància entre les rendes del cim de l'estructura social i la seua base, en un procés de polarització després de la crisi de 2008 que porta a la degradació de «la classe mitjana» al nivell del «precariat» (p. 21).

També els sociòlegs més especialitzats en l'anàlisi de classe han entrat al debat sobre les transformacions de la classe mitjana. En l'últim gran estudi sobre estructura de classes dut a terme al Regne Unit per un equip de sociòlegs de la London School of Economics, Mike Savage (2015) ha subratllat que els models de classe més antics, centrats en la divisió entre la classe mitjana i la classe treballadora, han estat eclipsats per una elit que, situada al cim de la piràmide social, es distancia i provoca una major fragmentació en els nivells mitjans de l'estructura social. Aquesta fragmentació fa que, entre les set classes que distingeix en el seu estudi, les classes mitjanes tinguen una gran presència, encara que fortament segmentada.

Així, Savage distingeix quatre grans grups mitjans —*established middle class, technical middle class, new affluent worker* i *emergent service workers*— que descomponen la tradicional «classe de serveis» i creen processos de mobilitat inter i intraclasse. D'alguna manera, l'anàlisi de classe, que trobava anys enrere en el proletariat i la classe obrera el motor dels canvis socials, ha girat en l'actualitat i ha passat a centrar-se en la importància dels súper rics i de les puixants elits corporatives com a generadores de noves fronteres de classe i mobilitat social. Mobilitat per a alguns dels més afavorits, però estancament per a d'altres en termes de bretxa salarial de classe i mobilitat difícil. Laurison i Friedman (2016) han parlat de «sostre de classe» (*class ceiling*) per descriure la situació dels segments de classe mitjana més desfavorits en l'accés a millors llocs de treball.

Davant les cauteles dels sociòlegs en el debat sobre la «fi de la classe mitjana», altres professionals —fonamentalment periodistes i polítics— han utilitzat molt freqüentment aquest rètol sense detenir-se en disquisicions. Mentre que els sociòlegs han elaborat un bon nombre de termes per matisar i cobrir-se les espatlles pel que fa a la controvertida definició de la classe mitjana i el seu declivi —capes intermèdies, classes mitjanes, estrats intermedis, etc.—, els periodistes i els polítics han sovintejat, quan no atiat, la crisi de la classe mitjana. Curiosament, entre els polítics, ha estat utilitzat per pràcticament tots els partits en una cursa per apropiarse de l'extens camp electoral que suposen les classes mitjanes. En el cas espanyol, els polítics de dretes (*El Periódico d'Extremadura*, 2009); els de centre-dreta (*eldiario.es*, 2016); els de centre-esquerra (RTVE, 2016); els d'esquerres (*Padró*, 2015; *El Periódico*, 2017), han inclòs en les seues declaracions i discursos la preocupació sobre el final de la classe mitjana. Sorprenentment, en aquest debat sembla que hi estan tots d'acord, encara que cadascun reparteix les culpes entre els seus partits competidors. Resulta interessant també com ha servit alguna confrontació política per a posar en evidència l'escassa operativitat del concepte (*elmon.cat*, 2016). En el cas valencià aquest aspecte és menys visible —també som menys visibles als mitjans de comunicació. La classe mitjana, la classe social en general, sembla un element aliè als discursos polítics, tot i que la lluita pel finançament i alguns dels canvis en matèria fiscal del Govern del Botànic han estat abanderats en pro de la classe mitjana (*Valencia Plaza*, 2016). El que sí que hem vist és com des de posicions de dretes s'ha assumit amb major intensitat l'apel·lació directa a la classe mitjana (*El Mundo*, 2015).

Més enllà de les nostres fronteres, els polítics d'altres països segueixen la mateixa fórmula. Així, als Estats Units, Donald Trump apel·la a la classe mitjana colpejada pels polítics demòcrates per guanyar les eleccions (Clarín, 2016) i els

polítics demòcrates l'acusen de voler perjudicar la classe mitjana per afavorir a la plutocràcia (Center for American Progress, 2018). En aquest joc del gat i el ratolí, la classe mitjana exerceix com un concepte calaix de sastre, instrumentalitzat per les ONG (*El País*, 2013), els organismes internacionals com l'OCDE (*El Progreso*, 2013) o l'FMI (Elliot, 2017). Aquesta institució econòmica internacional ha insistit en l'eslògan de la crisi de la classe mitjana i la seua directora, Christine Lagarde, va avisar al Fòrum de Davos de 2017 sobre el perill que comporta aquesta crisi: la deserció política de les classes mitjanes de les opcions electorals tradicionals i la seua inclinació per formacions polítiques populistes. Els exemples del triomf del Brexit o de Donald Trump es presenten com a casos alarmants (Elliot, 2017). Joe Biden, vicepresident dels EUA amb Obama, va compartir diagnòstic en el mateix fòrum i hi ha afegit que les desigualtats, la globalització i les noves tecnologies estan creant fissures dins la classe mitjana que obliguen a pensar en polítiques més decidides de redistribució (fins i tot s'ha obert un interessant debat en els darrers anys al voltant de la conveniència de mesures predistributives, és a dir, d'evitar la desigualtat en comptes de maldar per compensar-la). Una prova de l'atmosfera decadent de la classe mitjana en el context de la crisi de 2007 va ser la creació el 2009, durant el primer govern d'Obama, d'un grup de treball específic per afrontar els seus problemes. Sota la denominació de Middle Class Working Families Task Force (MCWFTF) es van promoure mesures per encoratjar aquests grups socials intermedis.

Per la seua banda, molts periodistes han identificat en la fi de les classes mitjanes un tema mediàticament atractiu i s'han multiplicat les notícies i articles, sovint amb connotacions apocalíptiques. Alguns titulars poden servir d'exemple: «Adiós clase media, adiós» (*El País* 31/5/2009); «La liquidación de la clase media» (*La Vanguardia* 6/6/2012); «Y así llegó el fin de la clase media» (*El mundo.es* 20/3/2016), «La clase media pagó la fiesta» (*Levante-EMV* 7/5/2016); o l'èpic «¡Morituri te salutant! (Dedicado a la exigua clase media)» (*Valencia Plaza*, 3/4/2018). Unes classes mitjanes, d'altra banda, que a penes es defineixen. Aquesta reiteració de notícies influeix sobre l'opinió pública i crea una alarma social que s'instrumentalitza pels discursos polítics més extrems. Afortunadament, no tot el periodisme es llança al darrere de les vendes i comptem amb excel·lents reportatges o articles de recerca que han descrit contorns més matisats pel que fa a la crisi de les classes mitjanes o de les seues transformacions (Ehrenreich, 2006; Pizzigati, 2013; Frank, 2013; McQuaig i Brooks, 2014; Robinson, 2016; Hernández, 2013). Al nostre entorn més immediat ens trobem, per exemple, un dossier especial que tracta el tema publicat pel diari *Ara* («La classe mitjana baixa», 3/12/2011).

EL NOSTRE DOSSIER

L'article que obre el dossier aporta un bon marc introductori per entendre els problemes actuals de la classe mitjana. El seu autor, Esteban Hernández, ha tractat aquests problemes des del periodisme amb un enfocament tan rigorós com profund. En 2014, va publicar *El fin de la clase media* (Clave Intelectual) que es va convertir en un assaig molt apreciat en el camp de la Sociologia. Hi aborda diferents dimensions del declivi de la classe mitjana que abasten la cultura, la política, l'economia i el treball. A aquestes dues últimes esferes, Hernández els dedica una atenció especial, ambdues condensen bé els canvis que en els darrers trenta anys han afectat la dinàmica de les classes socials després de l'expansió del neoliberalisme a partir de la dècada de 1980. En aquell moment, el nou marc d'exigències econòmiques i empresarials —amb una creixent i intensificada competitivitat i una flexibilitat imposada com a imperatiu des del món empresarial— va alterar l'equilibri de classes. A partir d'aleshores, els discursos i les pràctiques que havien consolidat una classe mitjana estable van perdre força i van ser desplaçats per nous discursos sobre la competitivitat, el canvi permanent, la innovació i el talent en un món que estava deixant de guiar-se per l'estabilitat i en el qual calia saber tractar amb la incertesa. La idea que subratlla Hernández al seu llibre és que, en la lluita entre el vell i el nou que es va desenvolupar en aquells moments, es va alçar amb la victòria una nova elit social lligada als sectors empresarials ben posicionats i aliada amb les fraccions de classe mitjana més promocionistes i ben situades en el mercat de treball del coneixement que l'empresa demanava. Aquests nous grups socials guanyadors van poder abraçar i reproduir el discurs del món canviant i turbulent, desprendre's d'allò sòlid, del territori, tenir disposició a moure's amb rapidesa i a especialitzar-se en els sectors punta de l'economia i el treball.

En l'article que Hernández ha escrit per a aquest dossier de *L'Espill*, es mostra la dinàmica a què avui assistim entre aquests grups guanyadors i les classes mitjanes en declivi, que són acusades —i assetjades— d'alentir el ritme del canvi, d'ancorar-se en certeses avui impossibles de mantenir, d'instal·lar-se en la queixa i en la dependència de l'Estat. Les classes mitjanes han passat així de ser beneficioses per al desenvolupament social a ser representades com el seu fre principal, un gir que Hernández qualifica de «pinkerià» en el seu article —el significat d'aquest mot es desvetllarà als lectors que s'acosten al text. L'anàlisi d'aquestes dinàmiques de classe és d'interès central en els seus treballs; es pot seguir al detall la caracterització de l'elit que marca l'hegemonia social en els nostres dies en els seus dos darrers llibres, *Nosotros o el caos: así es la derecha que viene* (Deusto, 2015) i *Los límites del deseo* (Clave intelectual, 2016).

Tot seguit, l'article de Rafael Castelló recull en certa manera la reflexió que fa Hernández i la situa al bell mig de la realitat valenciana. L'autor, professor a la Universitat de València, té una llarga trajectòria en l'anàlisi de l'estructura social valenciana i la relació d'aquesta amb elements com la construcció d'una identitat nacional i els usos lingüístics (Castelló, 2011, 2015, 2017). El seu text presenta una minuciosa anàlisi que tracta de establir l'abast de la classe mitjana al País Valencià en l'actualitat i quins en són els components i les implicacions.

Castelló ens planteja una solució operativa per tal de resoldre les dificultats de definició i mesura d'allò que anomenem classe mitjana, a les quals ja ens hem referit prèviament. El seu dibuix de les posicions relatives de classes mitjanes valencianes aporta llum a un panorama poc conreat i especialment confús, i ens presenta unes classes mitjanes ubicades en un procés de contracció del seu volum enfront del creixement de les classes baixes. Aporta també dades respecte a les definicions ideològiques d'aquestes classes mitjanes valencianes, no majoritàriament progressistes, així com el seu pes en el canvi polític esdevingut recentment al País Valencià, unes dades summament interessants de cara a la ja propera contesa electoral.

En el cas del text de Francisco Goerlich, l'autor hi para esment en un fet cabdal en la configuració de la classe mitjana: la distribució de la renda. Tot i que hem vist que no és l'únic criteri definidor, ni tampoc potser ja el més vàlid, continua essent fonamental. Especialment en el cas del País Valencià on s'ha experimentat, com assenyalava l'autor, una davallada acusada i general de la renda disponible.

Francisco Goerlich, investigador a l'Institut Valencià d'Investigacions Econòmiques (IVIE), ha participat en nombroses recerques sobre la distribució de la renda i les polítiques de redistribució. De fet acaba de publicar un llibre sobre el procés de l'empobriment de la població valenciana (2018). L'autor posa en evidència en procés general d'empobriment que la crisi del 2007 ha comportat per a la població valenciana, en especial per a aquells estrats de població amb rendes més baixes. En aquest sentit, la profunda precarització del mercat de treball valencià —construït sobre un model productiu basat en sectors on abunda la baixa qualificació professional— i la feblesa del nostre estat de benestar, ha incrementat una situació de desigualtat que no beneficia de cap de les maneres a l'estabilització de la classe mitjana. Goerlich defensa un posicionament clarament optimista amb els beneficis del creixement econòmic, però només en el cas que aquest creixement siga regulat en pro de la seua redistribució perquè tothom en pugui gaudir.

A continuació ens trobem amb l'article de David Muñoz i Mariano Urraco que aborda un dels temes més habituals en la literatura sobre la crisi de la classe mitjana: les dificultats dels joves pertanyents a aquestes classes per reproduir la seua posició social. El seu risc creixent de patir un estancament, si no un descens, en

la piràmide social. En les investigacions que s'han dedicat a aquesta qüestió, s'ha parlat de possibilitats d'una mobilitat social descendent, d'una generació actual de fills que no té assegurat viure millor que els seus pares; s'ha parlat també de desclassament, de crisi de reproducció del model de classe mitjana. L'origen d'aquests debats es pot rastrejar des de la dècada de 1980, quan els joves van començar a patir les conseqüències d'un model d'ocupació flexible i generador d'altres taxes d'atur. Des de llavors el tema ha estat molt freqüentment objecte d'investigació i s'ha vinculat amb qüestions transcendents com la precarietat laboral, la sobrequalificació i la pèrdua del valor de les titulacions universitàries o les dificultats d'emancipació dels joves, entre altres. Una joventut inestable, altament qualificada, però ocupada en tasques desqualificades i mal pagades, amb dificultats per accedir a un habitatge, el que perpetua una perllongada dependència i residència al domicili familiar d'origen. Una joventut que no acumula per si mateixa la suficient base econòmica per accedir a l'autonomia i que, a més a més, es veu empesa a forjar el seu futur amb menys suport familiar en les seues febles carreres d'inserció professional.

L'article de Muñoz i Urraco es basa en una rica informació qualitativa, procedent d'entrevistes en profunditat, que ha permès examinar a fons i actualitzar la qüestió del desclassament. En particular, se centren en les vivències educatives i laborals dels joves, en la seua percepció del valor degradat dels seus títols universitaris i en les seues expectatives laborals, marcat tot això per la precarietat. Els autors entronquen així amb una interessant línia d'investigació que ha analitzat l'extensió del treball gratuït entre els joves (*free labor*) (Terranova, 2000), del també anomenat *hope labor* (2013) o de l'economia de la promesa (Bascetta, 2015). Tots aquests termes es refereixen a la proliferació d'experiències, entre els joves, marcades pel treball no remunerat o insuficientment remunerat realitzat en el present amb l'esperança que pugui generar oportunitats d'ocupació futures o almenys acumular mèrits i experiència.

El dossier es clou amb una entrevista realitzada per Andrea Bellini a Arnaldo Bagnasco i publicada a *Società Mutamento Politica. Rivista Italiana di Sociologia* el 2013. Bagnasco és un nom fonamental en l'anàlisi de la realitat social italiana i occidental, en especial en allò relacionat amb el món del treball. Molt influent també en les primeres anàlisis socioeconòmiques realitzades sobre el País Valencià en la dècada dels setanta i vuitanta. L'entrevista, tot i fer referència a la realitat italiana, ens aporta llum al concepte de classe mitjana, que a hores d'ara ja sabem que és especialment complex i de difícil definició i delimitació, i ens proporciona noves eines per a la seua anàlisi.

En conclusió, com no podria ser d'una altra manera, l'anàlisi de classe s'ha vist influïda per les evolucions del capitalisme que hem exposat. Fins i tot, el mateix

concepte de classe social és, més que mai, qüestionat com a categoria sociològica. Els models d'anàlisi de classe basats en mesures d'ingressos, en la professió i en la qualificació, que han sustentat els esquemes clàssics d'anàlisi de classes, presenten actualment límits. En l'escena sociològica actual, trobem crítiques i renovacions d'aquests esquemes que passen per ampliar la definició de classe social incloent una pluralitat de «capitals» —econòmic, cultural i social (Bourdieu, 1988). Des de l'inici del segle XXI i davant les insuficiències dels esquemes de classe tradicionals que acabem de resumir, molts autors, procedents fins i tot d'altres ciències socials diferents de la Sociologia, han tractat d'omplir aquest buit aportant anàlisis en les quals la classe es defineix per algun dels trets més flamants o identificatius del moment actual: la creativitat (Florida, 2002); la informació (Castells); la cultura, expressada en contextos urbans on una tribu urbana pot convertir-se en classe social (Grief, 2011); el consum i les modes (Brooks, 2001; Frank, 2011). Trobem també una major confrontació i desconfiança entre els partidaris d'uns i d'altres esquemes de classe. Alguns especialistes han intervingut en aquestes controvèrsies preconitzant la fi de les hostilitats i aportant esquemes de síntesi per revitalitzar el decaïgut panorama de l'anàlisi de classe (Savage, 2016).

Més enllà de l'interès sociològic d'aquestes aportacions, fixar les fronteres entre les classes socials amb aquest tipus de criteris pot portar a imatges desenfocades, captades de vegades en ple moviment, propenses a obsolescència i amb el risc de sobredeterminar o exagerar un únic tret a l'hora de definir una classe social. Si la Sociologia no compta amb instruments que permeten enquadrar millor les diferents classes socials, l'avanç en el seu coneixement serà lent i assistirem a debats amb moltes imprecisions, com és el de la crisi de la classe mitjana que tractem en aquest número de *L'Espill*.

Al País Valencià l'evidència ens mostra com des de la dècada dels setanta no hi ha hagut un intent decidit d'abordar la qüestió, no només de la definició i delimitació de la classe mitjana, sinó de la definició d'una estructura de classes. Aquest interès ha estat substituït per anàlisis des de perspectives de menor amplitud, i per tant amb menor capacitat d'aportar-nos una comprensió general de com s'estructura la societat valenciana segons la seua posició de classe. Però, massa sovint, ha estat ocultada per un interès, potser sobredimensionat, per explicar la nostra realitat únicament en termes de construcció d'una identitat nacional. Curiosament, sense dotar aquesta construcció d'una base estructural en termes de classe, però tampoc segons altres paràmetres estructuradors com el gènere o l'origen. Dubtem doncs que aquesta perspectiva represente una mirada acurada. És per això que proposem, des de la presentació d'aquest dossier, que cal tenir en compte, indefugiblement, aquesta mirada estructural. ◀

BIBLIOGRAFIA

- ALTAMIRA, César (2006): *Los marxismos del nuevo siglo*. Buenos Aires: Biblos.
- ARA (2016): «La CUP i el PDECAT discrepen sobre què és la classe mitjana», 2 de novembre, en línia: <https://www.ara.cat/politica/CUP-PDECAT-discrepen-classe-mitjana_0_1679832059.html>.
- ATKINSON, Anthony i Andrea BRANDOLINI (2013): «¿Desaparece la clase media en Occidente?: una advertencia», *Vanguardia Dossier*, 47, pp. 38-44.
- BAUMAN, Zygmunt (2006): *Vida líquida*, Barcelona, Paidós.
- (2014): *¿La riqueza de unos pocos nos beneficia a todos?*, Barcelona, Paidós.
- BECK, Ulrich (2002): *La sociedad del riesgo: hacia una nueva modernidad*, Barcelona, Paidós.
- BOLOGNA, Sergio i Dario BANFI (2011): *Vita da Freelance*, Milà, Feltrinelli.
- BOLTANSKI, Luc i Ève CHIAPELLO (2002): *El nuevo espíritu del capitalismo*, Madrid, Akal.
- BOURDIEU, Pierre (1988): *La distinción. Criterios y bases sociales del gusto*, Madrid, Taurus.
- BROOKS, David (2001): *Bobos en el paraíso. Ni hippies ni yuppies, una nueva clase emergente*, Barcelona, Grijalbo.
- CABRERA, Mercedes (2002): *El poder de los empresarios. Política y economía en la España contemporánea (1875-2000)*, Madrid, Taurus.
- CASTEL, Robert (2010): *El ascenso de las incertidumbres. Trabajo, protecciones, estatuto del individuo*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica.
- CASTELLÓ, Rafael (2011): «Tendències socials al País Valencià», *L'Espill*, 39.
- (2017): «Estats, nacions i societats. El cas valencià», *Debats*, 131(1).
- CASTELLÓ, Rafael i Manuel HIGALGO (2015): *Ayudas Sociales y Precariedad de Condiciones de Vida: España 1995-2010*, Oñati socio-legal series, 5(4).
- CASTELLS, Manuel (2005): *La era de la información: Economía, sociedad y cultura*, Madrid, Alianza Editorial.
- (2015): «Sociedades polarizadas», *Sin permiso*, 17 d'octubre, en línia: <<http://www.sinpermiso.info/textos/sociedades-polarizadas>> (consulta: 3-12-2017).
- CENTER FOR AMERICAN PROGRESS (2018): «State of the Union Preview: Trump Is Rigging the Economy Against Workers and the Middle Class», 29 de gener, en línia: <<https://www.americanprogress.org/issues/economy/news/2018/01/29/445446/state-union-preview-trump-rigging-economy-workers-middle-class/>>.
- CHAUVEL, Louis i Anne HARTUNG (2016): *Malaise in the Western middle classes. World Social Science Report*, París, UNESCO-ISSC.

- CLARÍN (2016): «Trump propone una baja de impuestos para la clase media», 8 d'agost, en línia: <https://www.clarin.com/mundo/trump-propone-impuestos-clase-media_0_Bk4PriLt.html>.
- CROUCH, Colin (2004): *Posdemocracia*, Madrid, Taurus.
- EHRENREICH, Barbara (2006): *Bait and Switch: The (Futile) Pursuit of the American Dream*, Nova York, Henry Holt and Company.
- EHRENREICH, Barbara i John EHRENREICH (2013): *Death of a Yuppie Dream. The Rise and Fall of the Professional-Managerial Class*, Nova York, Rosa Luxemburg Stiftung, en línia: <http://www.rosalux-nyc.org/wp-content/files_mf/ehrenreich_death_of_a_yuppie_dream90.pdf>.
- EL PAÍS (2013): «La crisis aboca a la clase media a ir a Cáritas», 29 de maig, en línia: <https://elpais.com/ccaa/2013/05/29/valencia/1369851542_054226.html>.
- EL PERIÓDICO (2017): «Podemos apela al obrerismo aunque su potencial anida en la clase media-alta», 05 de març, en línia: <<https://www.elperiodico.com/es/politica/20170305/podemos-apela-a-la-identidad-obrera-aunque-su-potencial-anida-en-la-clase-media-alta-5874336>>.
- EL PERIÓDICO DE EXTREMADURA (2009): «Rajoy culpa a Zapatero de “apalear” a la clase media con su política económica», 12 de maig, en línia: <http://www.elperiodicoextremadura.com/noticias/espana/rajoy-culpa-zapatero-apalear-clase-media-politica-economica_443553.html>.
- EL PROGRESO (2013): «La OCDE advierte de que la clase media será la más perjudicada por las rebajas de las pensiones», en línia: <<https://www.elprogreso.es/articulo/noticias/la-ocde-advierte-de-que-la-clase-media-sera-la-mas-perjudicada-por-las-rebajas-de-las/20131126125100293083.html>>.
- ELDIARIO.ES (2016): «Albert Rivera defiende importancia de la clase media ante liberales europeos», 2 de desembre, en línia: <https://www.eldiario.es/politica/Albert-Rivera-defiende-importancia-liberales_0_586542444.html>.
- EL MUNDO (2015): «Isabel Bonig se erige como la lideresa de la clase media», 1 de novembre, en línia: <<http://www.elmundo.es/comunidad-valenciana/2015/10/31/5634b1db46163ffe568b4639.html>>.
- ELLIOT, Larry (2017): «Middle classes in crisis, IMF's Christine Lagarde tells Davos 2017», en línia: <<https://translate.google.com/translate?sl=auto&tl=es&js=y&u=https%3A%2F%2Fwww.theguardian.com%2Fbusiness%2F2017%2Fjan%2F18%2Fmiddle-classes-imf-christine-lagarde-davos-2017-joe-biden>>.
- FLORIDA, Richard (2010): *La clase creativa. La transformación de la cultura del trabajo y el ocio en el siglo XXI*, Barcelona, Paidós.
- FRANK, Thomas (2011): *La conquista de lo cool*, Madrid, Alpha Decay.
- (2013): *Pobres magnates*, Madrid, Sexto Piso.

- FUSTER, Joan (1962): *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
- GRIEF, Mark (ed.) (2011): *¿Qué fue «lo hipster»? Una investigación sociológica*, Madrid, Alpha Decay.
- HERNÁNDEZ, Esteban (2013): *El fin de la clase media*, Madrid, Clave intelectual.
- HOLLOWAY, John (2002): *Cambiar el mundo sin tomar el poder*, Barcelona, El Viejo Topo.
- IBÁÑEZ ROJO, Rafael i Pablo LÓPEZ CALLE (2012): «La ficción del milagro económico español a la luz de la crisis financiera», *Cuadernos de Relaciones Laborales*, vol. 30(2), pp. 379-407.
- JESSOP, Bob (2017): *El Estado*, Madrid, Catarata.
- LA VANGUARDIA (2016): «La CUP insisteix que “no s’ataca” la classe mitjana si s’augmenta l’IRPF a partir dels 60.000 euros», 8 de novembre, en línia: <<http://www.lavanguardia.com/vida/20161108/411680432693/la-cup-insisteix-que-no-sataca-la-classe-mitjana-si-saugmenta-lirpf-a-partir-dels-60000-euros.html>>.
- LAURISON, Daniel i Sam FRIEDMAN (2016): «The Class Pay Gap in Higher Professional and Managerial Occupations», *American Sociological Review*, vol. 81(4), pp. 668-695.
- MCQUAIG, Linda i Neil BROOKS (2014): *El problema de los supermillonarios*, Madrid, Capitán Swing.
- MILANOVIC, Branco (2017): *Desigualdad mundial. Un nuevo enfoque para la era de la globalización*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- MOULIER BOUTANG, Yann; Antonella CORSANI i Maurizio LAZZARATO (eds.) (2004): *Capitalismo cognitivo*, Madrid, Traficantes de sueños.
- NINYOLES, Rafael L. (1982) (coord.): *Estructura social al País Valencià*, València, Diputació de València.
- NAVARRO, Vicenç (2013): «Ni Estados Unidos, ni España son países de clases medias», *Temas para el Debate*, 229, pp. 32-34.
- NEGRI, Antonio (2004): *Multitud*, Barcelona, Debate.
- PADRÓN, O. (2015): «Rajoy apuñaló a la clase media», *Público*, 30 d’octubre (en línia): <<http://blogs.publico.es/odalys-padron/2015/10/30/rajoy-apunalo-a-la-clase-media/>>.
- PICÓ, Josep (1987): «País Valencià: Sociologia de la Sociologia», *Papers. Revista de Sociologia*, 28, pp. 57-76.
- PIZZIGATI, Sam (2013): *Los ricos no siempre ganan. El triunfo sobre la plutocracia que originó la clase media*, Madrid, Capitán Swing.
- RODRÍGUEZ, Emmanuel (2016): *La política en el ocaso de la clase media*, Madrid, Traficantes de Sueños.

- RTVE (2016) «Sánchez: “Si el PSOE gana las elecciones la clase media volverá a gobernar este país”», 29 de maig, en línia: <<http://www.rtve.es/noticias/20160529/sanchez-si-psoe-gana-elecciones-clase-media-volvera-ganar-este-pais/1353261.shtml>>.
- SAVAGE, Mike (2015): *Social Class in the 21st Century*, Londres, Pelican.
- (2016): «End class wars», *Nature*, 537, 22 de setembre, en línia: <https://www.nature.com/polopoly_fs/1.20619!/menu/main/topColumns/topLeftColumn/pdf/537475a.pdf>.
- SENNETT, Richard (2000): *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*, Barcelona, Anagrama.
- STANDING, Guy (2013): *El precariado. Una nueva clase social*, Barcelona, Pasado y Presente.
- STREECK, Wolfgang (2017): *¿Com acabarà el capitalisme?*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- THERBORN, Göran (2015): *La desigualdad mata*, Madrid, Alianza Editorial.
- URRY, John (2017): *Offshore*, Madrid, Capitán Swing.
- VALENCIAPLAZA (2016): «Soler asegura que la reforma fiscal beneficiará a las clases medias», 3 de desembre, en línia: <<https://valenciaplaza.com/soler-asegura-que-la-reforma-fiscal-beneficiara-a-las-clases-medias>>.
- WILLIAMS, Alex i Nick SNIRCEK (2017): «Manifiesto por una política aceleracionista», en A. Avanesian i M. Reis: *Aceleracionismo. Estrategias para una transición hacia el postcapitalismo*, Buenos Aires, Caja Negra.
- WRIGHT, Eric Olin (2010): «Comprender la clase. Hacia un planteamiento analítico integrado», *New Left Review*, 60 pp. 98-112, en línia: <<http://newleftreview.es/authors/erik-olin-wright>>.
- (2018): *Comprender las clases sociales*, Madrid, Akal.